

Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben

Ezen tanulmány azoknak a 16–17. századi református énekeknek a történetét vizsgálja, amelyek az újabb énekeskönyv-kiadásokból kimaradtak, de közben a nép nem hagyta feledésbe merülni, hanem továbbra is fenntartotta, megőrizte és különböző formákban átörököltette. A rövid történeti és fogalmi vizsgálat után tanulmányom egy konkrét népi dallamot és annak elemzését mutatja be.

A magyar ajkú református egyházak énekeskönyvei több változáson mentek keresztül. Az évszázadok folyamán egymást követő új énekeskönyvek többnyire megőriztek egy törzsanyagot az előzőekből, de szükségszerűen sok – addigra már népszerűvé vált – éneket ki kellett hagyni az újabb kiadásokból.

A népzene kutatók és az egyházzene szakemberei által feltárt érdekes jelenség azt mutatja, hogy azok a régi énekek, amelyeket a gyülekezet megszeretett nem kerültek feledésbe. Több – mára már nem használt – régi egyházi énekeskönyv néhány éneke megmaradt egy-egy település, kisebb közösség emlékezetében, és népdalként élt tovább. Leginkább az istenes és vallásos jellegű népdalok kategóriájában, illetve az egyházi ünnepkörökhöz (pl. betlehemezés, kántálás) és temetésekhöz kapcsolódó népszokások körében találkozhatunk velük.

Ennek a jelenségnek van egy másik változata is, amikor egy egyházi gyülekezeti éneknek a nép ajkán párhuzamosan élt egy eltérő dallamvariánsa is. Ebben a munkában erre a változatra esik a hangsúly.

A gyülekezeteknek mindig volt és van egy igénye az egyházi éneklés tekintetében. Ez abban áll, hogy olyan énekeket szeretnek énekelni a templomban, amelyeket a sajátjuknak érznek. Sajnos mind az énekeskönyvek szerkesztői, mind pedig a lelkészek gyakran megfélelkeznek erről az igényről.

A 18. századig a gyülekezeti éneklés gyakorlatilag ugyanúgy hagyományozódott át nemzedékről nemzedékre, mint a népdal. Ebben a formában öröklődött

* Nagy Norbert Levente (Vajdaszentivány, 1992) 2011-ben szerzett érettségi oklevelet a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban. Teológiai tanulmányait 2011 és 2017 között végezte a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Jelenleg a Kolozsvár-felsővárosi Református Egyházközség gyakornok lelkipásztor. Kutatási terület: 16–17. századi népi énekek.

át előbb a prózai, majd a hangjegyekkel ellátott énekeskönyvekbe az a 16–17. századi énekanyag, amely a reformáció következményeként keletkezett.

A népének kutatása

A népének történetének és kutatásának fontosságára a 19. század végén, 20. század elején figyelnek fel. A 20. század közepére vált alaptétellé az a gondolat, hogy az írásos emlékeknek és a hagyománynak (különösen az élő zenei hagyománynak) egymást kiegészítő szerepe van. Az írott forrásban megörökített zene nem lehet kizárólagos tárgya a zenetörténeti kutatásnak, ahhoz hozzátartozik annak körülménye, a rá vonatkozó vélemények, leírások, valamint annak továbbélése és változatai. A zene továbbélése, hangvétele, előadási sajátosságai, éneklése és megzenésítése, szokásrendi megnyilvánulásai elsősorban a népzenei életben megközelíthető és tanulmányozható szerepek közé tartozik. Ezeknek a zenetörténeti vizsgálatokba való bevonása a népzene kutatást zenetörténeti társtudománnyá minősíti. Ez a minősítés a népzene kutatásra is érvényes, hiszen a ennek is figyelembe kell vennie a zenetörténeti kategóriák szerinti szemléletet, az írott források ismeretét, más szóval alpmódszere az összehasonlítás kell legyen.¹

François-Joseph Fétis – a 19. század mindenben összefoglalásra és áttekintésre törekvő zenetudósa – utat mutatott az összehasonlító módszer alkalmazására. Az angol A. J. Ellist a zenei néprajz atyjának tekintették, mert nemzetközi hangsorösszevetésével és a hangmagasság-történettel kapcsolatos centrendszer-bevezetéssel alapot teremtett az összehasonlításra. Az összehasonlító zenetudomány alapítójának F. C. Stumpfot² tartják. A 19–20. század fordulóján O. Fleischer ajánlotta elsőnek az összehasonlítást az európai népzene vizsgálatának módszereként, és a Nemzetközi Zenetársaság megalapításával (1899) korszakot nyitott az európai zenekutatásban. Kitűnő gyűjteményeket állított össze Nils Andersson, Bartók Béla, Constantin Brăiloiu, Florimond van Duyse, Ilmari Krohn, Cecil James Sharp; és alapos tanulmányokat írt Gottlieb Brandsch, Patrice Coirault, Abraham Cevi Idelsohn, Erich Moritz von Hornbostel, Jaap

¹ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, 9.

² Stumpf az indiai zenét vizsgálta. Két híresebb munkájával vált az összehasonlító zenetudomány alapítójává: *Lieder der Bellakula-Indianer* (Berlin, 1886) és *Phonographierte Indianer-Melodien* (Leipzig, 1891). Tanítványai, O. Abraham és E. M. v. Hornbostel az exotikus zene terén szintén hatalmas eredményeket mutattak fel. – In: Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.*, 10.

Kunst, Robert Lachmann, Hans Mersmann, Georg Schünemann, Marius Schneider, Cecil James Sharp és Julien Tiersot.³

Walter Wiora összehasonlítási módszere két gondolatmenetre támaszkodik: Elsősorban a népzene keletkezési körülményeiből indul ki, mely szerint a hosszú időn keresztül való formálódás következtében egyes vonásai és funkciói a múlt különböző rétegeiből származhatnak. A folyamatos változás miatt a dallam korábbi változatát nem könnyű felismerni. A népdal, népzene nehezen megfogható jelenség, melynek időbeli sajátosságait többféle vizsgálat alá kell vetni (már ha csak azt is figyelembe vesszük, hogy a népzene stílusa nem egy tempóban haladnak a műzene stílusaival).

Másodsorban az írásos vagy nyomtatott népdalforrás sem lehet olyan egyedüli bizonyíték a keletkezési időt illetően, mint egy zeneszerző művének esetében. Régen a dallam más szövegekkel is keveredhetett, esetleg énekes játék vagy egyházi ének dallama volt. A gyűjtések során az énekesek adatai sok esetben nem a legrégebbi formát, hanem éppen a legújabb felújítást adhatják a gyűjtő kezébe.⁴ Összefoglalva az összehasonlítás során ugyanúgy figyelembe kell venni a népzene természetét (annak minden ágát), mint a kormegállapítás minden formáját, és mindkettőt kritikusan kell kezelni.

A dallamot és a szöveget külön kell vizsgálni, mert gyakran megesik, hogy egy régi szöveg fiatal dallamot kap, vagy egy régi dallamra új szöveget írnak.⁵ A peremvidékeket illetően Walter Kuhn érveit fogadjuk el, aki szerint a peremvidékek néprajzi jelenségei archaikusabbak. Ezek az érvek a következők:⁶

1. Sok közülük a középkori település, középkori dallamokkal;
2. A középkorban a szegényebb emberek vándoroltak ki középkor előtti hagyományokkal;
3. Az egyszerűbb dallamok kevésbé enyésznek el;
4. Az ottani egyszerűbb dallamokat nem érinti az „érési veszteség”: elmarad a fejlettebb formákra ösztönző kulturális támaszték;
5. Az anyaországtól való távolodás és izoláltság nem nevel új stílusokat;
6. Hiányzik az a „felsőbb réteg”, amely visszaszorítaná a régit;
7. Az új környezet is előmozdítja az elzártságot;
8. Ezek a területek sok primitív formát őrizhetnek a régi közös műveltségéből.

³ Uo. 9–10.

⁴ Uo. 11–12.

⁵ Uo. 12.

⁶ Uo.

Ha egy dallam csak azon a peremvidéken hagyományos, ez nem bizonyítja a régiségét, hiszen ott is keletkezhetett újabb időben, vagy átvehették környező népektől. Azonban ha több egymástól távol eső peremvidéken is előfordul, az egy régi központi virágzásra utal.⁷

Magyar nyelvterületen Csomasz Tóth Kálmán adott ki elsőként egyházzenei rendszerező dallamkötetet.⁸ Ennek a munkának a folytatója volt Papp Géza.⁹ Majdnem tíz évvel később ez a két katalógus Szendrei Janka, Dobszay László és Rajeczky Benjámín közös munkájával¹⁰ egészült ki, akik az előbbiekhöz hozzávették a népzenei kutatások és gyűjtések dokumentációját. Tulajdonképpen ez a munka eredményezte azt a felismerést, hogy a népi emlékezet sok olyan egyházi éneket megőrzött, amely kimaradt az egyházi gyakorlatból, vagy amely azzal párhuzamosan – különböző variánsokban – élt tovább.

A gyülekezeti éneklés szájhagyomány útján való terjedése kölcsönös forrásanyagot és kutatási területet hozott létre a népdalkutatók és az egyházzene szakmájára. Ezért a népénekek kutatásában az egyházzenét vizsgáló tudományág, a himnológia és a néprajzi, pontosabban a népzenei kutató tudományág, az etnomuzikológia játszik fontos szerepet.

Ahhoz, hogy a népi énekeket, azok létrejöttét, használatát és továbbélését vizsgálhassuk először el kell fogadnunk azt a tényt, hogy ebben a kutatásban az egyházzene és az etnomuzikológia egymásra támaszkodva és egymást kiegészítve érhet el valós eredményt. Ha e kettő közül bármelyiket előnyben részesítjük, téves következtetéseket fogunk levonni. Az írásos emlékek (leginkább énekeskönyvek) és a még élő (vagy már begyűjtött, esetleg rendszerezett) zenei hagyomány egymást kiegészítő alaptételnek az elfogadása nélkül nem érdemes belekezdeni a népi énekek tanulmányozásába.

Kutatásom során azzal szembesültem, hogy némely éneknek nem lehet pontosan meghatározni a keletkezési idejét, illetve a származását. Ennek két oka lehet: vagy dallamcsaládja túl elterjedt és közismert ahhoz, hogy kiindulópontját megtaláljuk, vagy a követhető változások annyira szerteágazóak, hogy annak még

⁷ Uo. 12–13.

⁸ Csomasz Tóth Kálmán: *Régi magyar dallamok tára – A XVI. század magyar dallamai*. I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1958.

⁹ Papp Géza: *Régi Magyar Dallamok Tára – A XVII. század magyar dallamai*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

¹⁰ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámín: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. I–II. kötet, 1979.

a legkorábbinak bizonyult változatáról sem szabad véglegesen kimondani, hogy az, mivel a népzenei gyűjtések egyre újabb és újabb adatokat tárnak elénk.

A népének vizsgálatánál nem lehet éles felekezeti határvonalat húzni. Több ének ökumenikusságát szemlélteti az a jelenség, hogy a felekezetek kölcsönösen átvették, használták és alakították az egyes népi énekeket, újabb variánsokat is létrehozva. Ezért aki belekezd a népének kutatásába, annak egyaránt figyelembe kell vennie a református, katolikus, evangélikus, szombatos vagy baptista felekezetű variánsokat is. Mégis ebben a tanulmányban igyekeztem református talajon maradni, mivel a 16–17. századi népének teljes egészének az átvizsgálása és kutatása meghaladja egy ekkora tanulmány kereteit.

Az ének lényegét az a tulajdonsága határozza meg, hogy a szöveg gondolatai és a dallam érzelmi tartalma egybeolvad. Az egybeolvadás akkor egészséges, ha az ének mindkét eleme egyforma természetű és értékű. Az ének Isten ajándéka azért, hogy benne és általa az emberi lélek kifejezhesse azt, ami meghaladja a beszéd kifejezési lehetőségeit. A népének bizonyos értelemben kultikus jelenségnek is tekinthető. Isten a teljes embert az ő tiszteletére és szolgálatára hívja, ezért az éneknek is – mint az ember értelmének, érzelmének és akaratvilágának kifejezőmódja¹¹ – ebben a szolgálatban kell állnia. Mivel Isten igénye az ember teljességére vonatkozik, ez az igény egyházra is érvényes.¹²

Mivel az egyházi ének forrása Isten ígéje,¹³ ezért annak a tárgya is ugyanaz kell hogy legyen. Az egyházi ének tárgya az az emberi visszhang és felelet, amellyel a hívő ember Isten kegyelmére válaszol; megszólaltatója az egyén és a közösség; célja, hogy Isten hangját, az evangéliumot elfogadja és visszazengje. Formai-műfaji szempontból az ének tárgyát a zsoltárok, dicséretetek és lelki énekek tudják magukba foglalni és kifejtetni. Történeti szempontból közömbös, hogy mely korban keletkezett, a református egyházi éneklésben az a fontos, hogy az ének az Isten által szabott mértéken megálljon.¹⁴

¹¹ A szerző abból az antropológiai meghatározásból indul ki, hogy az ember érző, gondolkodó és akaró lény, lelki életének is ez a háromfajta megnyilatkozása van. Ez a három megnyilatkozás állandó kölcsönhatásban van. A művészetek (és benne a zene) inkább érzelmi természetűek, de ez a kifejezési eszköz nem kizárólagos.

¹² Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Református Egyházi Könyvtár XXV. Szerk. Budai Gergely. A Magyar Református Egyház Kiadása, Budapest 1950, 35–37.

¹³ Isten Ígéje olyan mérce, amely következtében Csomasz Tóth Kálmán joggal mondja, hogy *A Krisztus evangéliumát prédikáló egyház nem énekelhet a kuplék modorában*. – In: Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 44.

¹⁴ Uo. 38–39.

A népének története és fogalma

A népének akkor kezdett elkülönülni az egyházi ének egészen belül, amikor kb. 1000 után a liturgikus ének az énekes testületekre maradt. Ekkor kezdődött a gyülekezeti közösségek saját énekeinek kifermálódása, de azok nem kaptak helyet a liturgiában. A középkorra három ágazat különböztethető meg: a liturgikus ének, a népének, és az addigra leváló polifon műzene. Az önállósult népének először német nyelvterületen, majd a közép-európai népek körében bontakozott ki.¹⁵

A reformáció következtében a népének fogalma új perspektívába került. Ekkor kezd nőni a jelentősége a katolikus felekezeten belül is, a kismisiek elterjedésének és a liturgián kívüli népájtatosságoknak köszönhetően. A 19–20. században az új zenei törekvések és a 20. századi liturgikus reformok következtében újabb értelmet nyer ez a megnevezés.¹⁶

A népének tágabb értelemben azt az egyházi éneket jelenti, amelyet a nép énekel. Az ének istentiszteleten betöltött szerepe az Istennel való párbeszédet teszi lehetővé. Mivel az istentisztelet lényege az, hogy a gyülekezet Istennel találkozzon, ezért ez a találkozás nem egyoldalú; Isten nem egyoldalúan szólal meg, hanem – mint szerető Atya – szóba áll az emberrel, nevéen szólítja (Ézs 43,1), és azt akarja, hogy szavára feleljünk. Ebben a párbeszédben az éneklés hozza létre az Isten és gyülekezet közötti közvetlen kapcsolatot. Tehát a gyülekezeti ének az ember Isten szavára adott felelete. Mivel igei és imádságos részt egyaránt tartalmaz, ezért arra úgy is tekinthetünk, mint az isteni szolgálatban végbemenő párbeszéd két oldalának összekötője.¹⁷

A fogalom mai használata szűkebb értelemmel bír, amelyet a következő ismertetőjegyek határoznak meg: a nép által énekelt ének, anyanyelven szól, szakaszos, kötött formájú ének. Dobszay László – a népének kategóriáján belül – elkülöníti az ún. korálok csoportját, mely a 16–17. századi német, elsősorban evangélikus népénekanyagra vonatkozó terminus. Azért látja ennek fontosságát, mert a népének és a magas műzene találkozása legjellegzetesebben a korálnak nevezett német lutheránus gyülekezeti ének feldolgozásában valósult meg a német barokk és J. S. Bach által.¹⁸

¹⁵ Dobszay László: *A magyar népének I. – Csomasz Tóth Kálmán emlékének*. Egyházzenei Füzetek I/15. MTA–TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és Magyar Egyházzenei Társaság 2006, 7.

¹⁶ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 8.

¹⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 44–46.

¹⁸ Vö. Dobszay László: *A magyar népének I.*, 8–10.

A népének hozzátartozik egy nemzet kulturális és vallási hagyományához. Megmutatja a nemzetnek a zenei, kulturális és egyházi örökségét. Ezeknek több mint fele nemzetközi vándordallam. Kevés azoknak a száma, amelyek (esetünkben) a magyar történelemben gyökereznek, vagy a magyar népzenevel mutatnak rokonságot. A nemzeti jelleg elsősorban a nyelvi használatban ismerhető fel, mert a szöveg kihat az énekek ritmusára, ezért változtatja meg sokszor a külföldről átvett dallamok arculatát is. Ugyanis a ritmus csoportosítja a hangokat, és alakítja a motívumokat.¹⁹

A népének nem népi alkotás, hanem a nép számára készült zenemű, amelyet kántorok, papok vagy kisebb-nagyobb zenei műveltséggel rendelkező zenészek alkottak. Természetesen figyelembe vették a stílust és a kifejezőmódot, és a nehézségi fokot is a népi előadáshoz szabták. Népi jellegük nem egyenlő a népi vallásssággal, hanem inkább az emberek gondolatait és érzelmeit segíti kifejezni, de hatással van a nép vallási képzeteire, értékrendjére, fogalom- és érzelmvilágának alakítására. Keletkezésük idején,²⁰ a zenei stílusok nem voltak annyira elkülönülve, mint az újkorban. Az újkori népének a műzene és a maga régiségeit konzerváló népzene között helyezkedik el, és mindkét stílus fele megvoltak a kapcsolatai. A különböző eredetű népének a nyelv hatására kialakított ritmus által lettek magyarrá,²¹ a néphagyományba való beilleszkedésük és a klasszikus népi előadásmód által váltak népivé.²²

A népéneket a középkorig (Magyarországon még későbbig) elhúzódó egyszólamú zenei kultúra jellemzi. Dobszay László a következőképp méltatja és határozza meg a népéneknek ezt a zenei értékét: *fegyelmezett, összefogott formái, dallamainak monumentális egyszerűsége, nyugodt objektivitása, a modális hangnemekből származó „szikárság” olyan értékeket képviselnek, melyeket az utókor is elismert és elismer ma is.*²³

¹⁹ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 11.

²⁰ Péter Éva megjegyzi, hogy ekkor még nem volt nagy különbség a művelt zene és a nép néje között. – Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*. Református Tanárképző Egyetemi Jegyzetek IV. Presa Uniersitară Clujană / Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2018, 8.

²¹ „A nép évszázadokon keresztül ragaszkodott ahhoz a hagyományos énekmóddhoz, előadási stílushoz, mely minden népéneknek, még a legidegenszerűbbnek is, magyar és népi ízt adott. Ez az éneklési stílus még a legmerevbb dallamot is hajlékonnyá, életszerűvé tudta alakítani, az érzelmes dallamoknak pedig tartást kölcsönzött.” – Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 8.

²² Dobszay László: *A magyar népének I.*, 12–14.

²³ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 14.

Az ősi nagy vallásokban a kultikus énekeket a vallás szent könyvéből vett szövegek megszólaltatására használták. Ezek megszólaltatása néha a celebráns vagy a segédje, máskor hivatásos énekesek vagy azok csoportjának volt a feladata. Az első évezred folyamán a liturgikus éneklést a klérus vagy szerzetesi közösség vette át, az igényesebb tételeket pedig kiválasztott énekesek, a szkóla szólaltatta meg. A középkori népének nem a liturgikus éneket kívánta helyettesíteni, hanem a liturgia tartalmát szándékozott hangsúlyozni. Az elején a reformáció a hagyományos liturgikus ének és a gyülekezeti éneklés közötti egyensúly fenntartására törekedett. A magyar protestánsok is először a liturgikus énekeket fordították le a nép nyelvére, és a gregorián dallamok megtartásával kívánták alakítani kultikus zenéjüket. Ezt a törekvést tükrözik a 16–17. századi graduálkönyvek.²⁴ Ezzel egy időben kerül előtérbe a gyülekezeti éneklés is.²⁵ A reformáció korának elején párhuzamosan él a hagyományos, de már anyanyelven használt liturgikus éne-

²⁴ A graduálok a magyar református egyház 16–17. századi énekgyűjteményei, amelyek a liturgiát vezető lelkész, a kántor és a liturgikus-kórus énekeit tartalmazták. Ezek a gyűjtemények kezdetben kéziratban terjedtek, majd a 16. században megjelent két előzményes kiadás, végül 1636-ban kiadták a magyar református egyház legjelentősebb liturgikai szerzőkönyvét, az ún. Öreg Graduált. A kétszáz példányban megjelent Öreg Graduálból jelenleg huszonegy meglétéről tudunk. A graduálok és graduáljellegű énekeskönyvek nyomtatása visszanyúlik a 15. századi gregorián hangjegyzés koráig. Az Öreg Graduál nyomtatásának kezdetét 1632 végére, 1633 elejére lehet datálni, befejezését 1636 július végére vagy augusztus elejére. A graduál szerkesztését Keserői Dajka János és Geleji Katona István, javítását Geleji végezte, és annak végére hibajegyzéket is készített, de ebben csak az értelemben esett vétkeket és a szövegromlást közölte, a kottában sűrűn előforduló hibákat a kántorokra bízta.

A könyv magába foglalta kora liturgikus énekeinek nagy többségét. Az elnevezésben az öreg jelző nem korára vonatkozott, inkább azt jelentette, hogy nagy ívben, előfordulásban (értsd. példányszámban) kiadott. A korabeli graduálok címében a graduále megnevezés fordult elő, amely a középkorban responsorikus miseéneket jelölt (ezt az előénekes a templom emelvényének lépcsőjéről énekelte), később pedig a mise változó tételeit szerves sorrendben tartalmazó liturgikus könyvműfaj neve lett.

A protestáns graduál magyar nyelvű gregorián énekeket, a főistentisztelet liturgikus tételeit, illetve a középkori imaórákból megmaradt legfontosabb mellék-istentiszteletek liturgiáját tartalmazza. Az Öreg Graduál címe a graduál liturgikus műfajait is felsorolja, himnuszok, zsoltárok, prózák (szekvenciák) és lelki dicséretnek néven. Ld. bővebben: Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8., Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 2002, 5–6.; 13.; 20–21.; 23–24. és Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 138–143. Vö. Csomasz Tóth Kálmán: *Protestáns egyházak*. In: Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, 202–205.

²⁵ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 17–18.

ekkel. A 16. század második felében a zenei képzettség miatt a liturgikus énekek használata egyre több bonyodalommal járt, ezért a népelemek kerülnek előtérbe. Ezt a 16. századi zsinatok határozatai is elősegítették.

A népi emlékezet a középkorban és az azt megelőző időszakban sokkal erősebb volt, és sokkal inkább megőrizte a régi hagyományt (köztük a dallamokat). Ebből kifolyólag a 16. századi feljegyzések nemcsak koruk dalkincsét jegyzik le, hanem sokkal korábbiakat is átörökítenek. Ennek egyik oka, hogy a civilizáció nem hatott úgy a népzeneire, mint manapság;²⁶ másik oka pedig az, hogy az emlékezet volt az egyetlen út, amellyel megőrizhették és továbbörökíthették a népszokásokat, népi dallamokat, szövegeket. A dallamok továbbörökítésének egy ma élő példája az a szászcsávási jelenség, ahol a református gyülekezet több szólamban énekel, és a szólamokat a családokon belül hagyományozzák át nemzedékről nemzedékre.

A 16. századi magyar énekköltészet legkorábbi és legjelentősebb forrása a középkor latin himnusz-költészete, valamint a hamar felvirágzó német énekköltészet.²⁷ Kezdetben, amíg a gyülekezetek megtanulták az énekeket egy éneklő diáksereg töltötte be az éneklő szerepét a liturgiában. Ez azonban csak egy átmeneti időszak volt.²⁸

Csomasz Tóth Kálmán a reformáció eleji istentiszteleti éneklést – megszólalási módja szerint – két csoportba osztja:²⁹

1. A gyülekezet mindig nemzeti nyelvű szövegeket énekel a liturgus vagy előénekes (kántor) vezetésével. Nagyobb gyülekezetekben, ahol iskola is volt, a responzorikus részeket a tanulók énekelhették.

2. A szorosabb értelemben vett liturgikus énekek hajlításos gregorián dallamait (amelyeket a graduálhimnuszokban és szertartási énekekben találunk, s melyeket a gyülekezet nem tudhatott) csak a liturgus énekelhette.

A kanciókat, amit később a reformátusoknál dicséretnek nevezünk, a nép énekelte.³⁰

A reformáció és azzal együtt az anyanyelvű éneklés magyar nyelvterületen való gyors elterjedését igazolja Johannes Honterus (1498–1549) példája, aki 1533-ban külföldi peregrinációból hazatérve nyomdát alapított Brassóban, és a har-

²⁶ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.*, 13.

²⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 129.

²⁸ Uo. 134–135.

²⁹ Csomasz Tóth Kálmán: *Protestáns egyházak*, 189.

³⁰ Uo. 189.

mincas évek végén már az anyanyelvű igehirdetést szorgalmazta. 1543-ban adta ki a *Reformatio Coronensis ac totius Barcensis provinciae* című művét, melyben többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy a keresztszülőkre való tekintettel a keresztséget anyanyelven kell kiszolgáltatni; valamint, hogy az úrvacsora alkalmával az ige megértése a cél, ezért szükség van az anyanyelvű éneklésre, igeolvasásra és hitvallásra a sákramentum kiszolgáltatása alatt.³¹ Honterus reformáló munkájának példáját sok más peregrinus is követte.

A népdal- és gyülekezeti éneklés között sok párhuzam és hasonlóság érzékelhető. A népzene-tudomány a népzene három fő ismertetőjét határozza meg: szájhagyomány, ismeretlen szerző, kollektív termék. A gyülekezeti énekeket ugyanezek az ismérvek határozzák meg.³²

A 18. századig a gyülekezeti éneklés gyakorlatilag szájhagyomány útján terjedt.³³ Ennek a gyakorlatnak két oka van: egyfelől az énekeskönyvek hiánya, mivel nagyon kis példányszámban adták ki őket, így csak a lelkésznek, a kántortanítónak, a városi gyülekezetek néhány tehetősebb polgárának és a vidéki gyülekezetek patrónusainak volt lehetősége énekeskönyvhöz jutni; másik oka az volt, hogy kevesen tudtak olvasni, kottát olvasni pedig még kevesebben. Tehát azt a néhány énekeskönyvet is csak úgy tudták alkalmazni, hogy a gyülekezeti tagok hallás után sajátították el az énekeket.

Dobszay megfogalmazásában a szájhagyomány szűrőként, némileg pedig bírőként is működött, amikor olyan dallamokat tartott fenn, amelyeket az énekeskönyvek szerkesztői kihalásra ítélték. A gyakorlatban a nép fogadta el vagy vetette el a szerkesztők új javaslatait,³⁴ hiszen ha azok ki is maradtak, a nép ugyanúgy megtartotta, vagy az új énekeket, ha a nép nem fogadta el, akkor csak az énekeskönyvekben szerepeltek, de a gyakorlatban nem használták, akárcsak ma is.

Gyakori, hogy az élő népzene más változatot hoz az énekeskönyvhöz képest. Dobszay szerint a nép tartotta fenn a hitelesebb változatot. Ha az énekeskönyv volt a kiindulópont, és a nép azt idegenszerűsége miatt elvetette, akkor dallamát

³¹ Honterus életéről és működéséről, valamint Brassó reformációjáról és következményéről ld. bővebben: Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért – Kétszáz esztendő az erdélyi református egyház életéből 16–17. század – Egyetemi jegyzetek*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 6., Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1999, 20–26.

³² Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 7.

³³ Az első 16. századi kottás énekeskönyv Huszár Gál énekeskönyve (1560). Ezt követően a 18. századig nem igen jelentek meg kottás énekeskönyvek.

³⁴ Dobszay László: *A magyar népének* I., 31.

a saját ízlésével hozta összhangba. A népi használatban a szöveg sokszor kopik, viszont zenei szinten inkább javulás észlelhető benne.³⁵

A református vidékeken általában egységes a néphagyomány: a ritmus az egyenletesen hosszán kitartott hangok felé hajlik, a tempó meglehetősen lassú, a hangvétel erőteljes. Az énekhagyományt gazdag ornamentika jellemzi: a gyülekezet inkább a templomon kívül használja a gazdag díszítést (például karácsonyi kántálás során). Ilyenkor megeshet, hogy alig lehet felismerni az eredeti dallamot.³⁶

A hagyomány hosszú életét és a népi emlékezet megbízhatóságát tekintve az énekeskönyveket csakis az élő gyakorlat fényében lehet értékelni.³⁷ Az idők folyamán a dallamok egy része kiesett az emlékezetből, ám a leginkább életképeseket a közösség nemcsak megőrizte, hanem új változatokat is adott neki. Ezek az énekek századok óta a református közösségek repertoárjában vannak, és ma is a legismertebbek és a leghasználtabbak közé tartoznak. Az emlékezetben sok olyan dallam megmaradt, amelynek szövege már rég kikopott. Általában olyan dallamokról van szó, amelyeknél az egyházi szöveggel való kapcsolat rövid időn belül állandósult. Ilyen például Nagybáncsai Mátyás Hunyadi Jánosról írt krónikás énekének a dallama, amely Sztárai Mihály 23. zsoltárparafrázisának szövegével maradt fent az 1744-es kolozsvári énekeskönyvben. Egy másik ilyen példa, amelyet mind a mai népig énekelnek a *Mindenkoron áldom az én Uramat* (MRÉ 364) kezdetű ének dallama, amely eredetileg Göröcsöni Ambrus deák Mátyás királyról szóló históriás énekéhez tartozott *Árpád vala fő az Kapitánságban* szöveggel (RMDT I/82).³⁸

A református néphagyomány néhány olyan éneket is őriz, amelynek dallama más felekezet gyűjteményében szerepelt. Ilyen például a *Csordapásztorok* kezdetű karácsonyi ének. Ennek első dokumentuma 17. századi, de a történészek szövegmotívumai, zenei stílusa és népszokásban való elterjedtsége miatt középkorinak tartják. A református és katolikus közösségek egyaránt folyamatos hagyományra támaszkodva éneklik.³⁹

Az ünnepi kántálások, névnapköszöntők elődjének a 14–15. században megrendelt éneklések tekinthetők. Ezeket a 16–18. századi kollégiumi éneklések

³⁵ Uo. 31–32.

³⁶ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 50.

³⁷ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 32.

³⁸ Ld. bővebben: Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 50–51.

³⁹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 51.

örökítették tovább, és talán egy-egy középkori dallamot is fenntartottak⁴⁰ (pl. *Csordapásztorok; Újszertendő vígságszerző; Megjöttünk mi jó este*).

A kántálási népszokás Erdély minden területén hasonló: karácsony szombatján (ebéd után, az est beálltáig) a gyermekek kántálnak: énekelnek egyet a házak ablakánál, ajtajánál, utána verses jókívánsággal Isten áldását kérik a házigazdára és családjára, aki cserébe kaláccsal, süteménnyel, gyümölcssel kínálja meg őket. Este a felnőttek kántálnak rokonoknál és barátoknál (helyenként csak legények).⁴¹ Az énekek az egyházi karácsonyi repertoárból, illetve a népi betlehemes játékok énekeiből kerülnek ki.⁴²

A temetési szokások az elhalálozás napjától a temetésig tartó háromnapos időszakban zajlanak le. A halottasénekeket csoportosan szokták énekelni a virrasztókban, a gyászmenet során és a sírnál. Ezek nagy része egyházi énekekből származik, de olyanokat is találunk, amelyeknek még nem sikerült megállapítani az eredetét. Vannak helyi változatok és szerzemények is. Halottasének-szöveget más egyházi énekek, zsoltárok és dicséretnek dallamára is írtak.

A népzene gyűjtés elmúlt évtizedeiben – az akkori politikai viszonyok miatt – az egyházzene és népzene viszonyára kevésbé voltak figyelemmel, és a gyűjtések ritkán terjedtek ki a népi vallásosság vagy a vallási néprajz területére. Talán utolsó időszakát éljük annak, amikor néhány adatközlőtől összegyűjthetjük az egyházi énekeknek a nép körében elterjedt változatait.

Legnagyobb sajnálatomra egy rendszeres gyűjtőmunka elvégzésére végül nem volt lehetőségem. Mégis a *Szívünk vígsággal...* kezdetű karácsonyi ének egy máig a gyakorlatban is élő változatára sikerült rátalálnom a kalotaszegi Körösfőn. A későbbiekben ennek az éneknek az elemzését ismertetem.

⁴⁰ A népszokások – a keresztyén ünnepekhez kapcsolódva – magukba olvasztották az ünnepek egy-egy népénekét. Ennek azonban a fordítottja is igaz: egy-egy népszokás keresztyén töltetű, ünnepélyesebb dallama idővel bekerülhetett a templomi énekanyagba. Sok esetben egy-egy énekről nem lehet megállapítani, hogy melyik irányból indult el. Ilyen például a *Csordapásztorok* vagy az *A pünkösdsnek jeles napján* kezdetű énekek. In: Dobszay László: *Magyar zenetörténet*. Gondolat, Budapest 1984, 114.

⁴¹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 101.

⁴² Uo.

Egy gyűjtés szemléltetése: Szívünk vígsággal ma bétölt

Az éneket Csomasz Tóth Kálmán, Dobszay László és Péter Éva könyve alapján fogom elemezni, megvizsgálva annak keletkezését, történetét, magyar nyelvterületen való elterjedését és alakulását.

Ez az ének a református gyülekezeti éneklés évszázadokon keresztül egyik legkedveltebb darabja maradt. A dallamot és a szöveget Philipp Nicolai írta 1559-ben.⁴³ A *Wie schön leuchtet der Morgenstern* kezdetű népszerű Jézus-ének magyar nyelven a *Zengedező Mennyei Kar* című evangélikus gyűjteményben jelent meg először *Tündöklő hajnali csillag* szöveggel (1696). A szöveg később változott, és *Szép tündöklő hajnalcsillag* szöveggel vált ismertté.⁴⁴ Egyes kutatók azt feltételezik, hogy a dallamot David Scheidemann (kb. 1596–1663) hamburgi orgonista és zeneszerző szerezte, ami azért nem lehetséges, mert akkor nem jelenhetett volna meg 1599-ben.⁴⁵

A korál dallama megtalálható Maróthi György 1743-as négyszólamú feldolgozásának discant szólamában, valamint Szenci Molnár Albert 1764-es zsolnárgyűjteményének függelékében, mindkét esetben a *Szívünk vígsággal ma bétölt* szöveggel.⁴⁶ A szövegnek ezt a változatát 1921 óta a kolozsvári énekeskönyvek minden kiadásában megtaláljuk.⁴⁷

A magyar evangélikus és baptista énekhagyományban egy további szövegfordítást (*Szép, fényes Hajnalcsillagom*)⁴⁸ és újabb alkalmi szöveget társítottak a dallamhoz (*Szentlélek Isten, légy velünk*).⁴⁹ Valószínű, hogy a dallam szélesebb kör-

⁴³ Unnaban 1596-ban hét hónap alatt 1400, majd következő év júliusában 300 áldozata volt a pestisjárványnak. Philipp Nicolai lelkészársát is elveszítette, miközben a járvány idején orvosi minőségben is gondozta és segítette híveit. Ebben az időszakban írta meg, és a járvány vége után adta ki *Az örökélet örömeinek tüköre* című könyvét, amelyhez négy éneket csatolt. Ezeknek az egyike a *Szép tündöklő hajnalcsillag*. Az ének szövege bizonyos mértékig Clairvauxi Bernát 86 prédikációjában található Krisztus-szerelem miszticizmusának hatását is érzékelteti, valamint ennek a Krisztus-rajongásnak a 17. századi pietizmusban való újjáéledését. – In: Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérvétek az Urat*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Egyetemi Nyomda, Budapest 1971, 168.

⁴⁴ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 69–70.

⁴⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérvétek az Urat*, 168.

⁴⁶ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 70. és 107.

⁴⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérvétek az Urat*, 168.

⁴⁸ 361. szám, *Magyarországi Evangélikus Énekeskönyv*

⁴⁹ 236. szám, *Magyarországi Evangélikus Énekeskönyv*

ben is elterjedt, ugyanis a betlehemesekben népszerű *Betlehemnek puszájában* kezdetű ének talán ennek az éneknek a variációja.⁵⁰

A *Szívünk vígsággal ma bétölt* kezdetű ének dallama három nagy frázisból és egy rövidebb zárósorból tevődik össze az AABC szerkezetnek megfelelően. A dallamfrázisok tagolódása összhangban van a versszerkezettel. Az A frázis három, egyenként 8-8-7 szótagos verssorból áll; a B frázis négy szótagos motívumokat választ el egymástól; a C frázis összegző jellegét az előző frázisok zárómotívumának ismétlése és a dallam ereszkedő jellege adja meg.⁵¹

A német és magyar nyelvterületen a dallamkezdés különbözik egymástól. Míg a német dallam hangsúlytalan felütéssel kezd, addig a magyar nyelvterületen hangsúlyos indítást használnak.⁵²

Az éneknek a református énekeskönyvek kiadásaiban szereplő variációja leginkább a ritmusszerkezetet befolyásolta. Szenci említett zsoltárgyűjteményében egy rövid és hosszú értékekből álló komplex ritmusképletet találunk, a kolozsvári hagyományban (1778) hosszabb hangérték csak a sorok nyitó- és zárómotívumában szerepel. Dallamváltozás csak a B frázisban keletkezett, amelynek motívikája a karácsonyi népi énekek és a német, magyar és más európai népek gyermekdal-motívikájára emlékeztet. Ez biztosítja a dallam frissességét és életerejét.

Az alábbiakban A *Szívünk vígsággal ma bétölt* kezdetű ének egy általam gyűjtött sajátos változatát⁵³ ismertetem.

⁵⁰ 376. szám In: Dobszay László: *A magyar népének I.*, 147–148.

⁵¹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 70.

⁵² Uo.

⁵³ Adatközlők: a Körösfői Református Egyházközség Presbitériuma; 2016. december 24.; Körösfő; A felvétel kántálás alkalmával készült. Gyűjtötte: Nagy Norbert Levente

Szívünk vígsággal ma bétölt

Szi - vtünk víg - ság - gal ma__ bé - tőlt, Mert í - gé - ret
sze - rint__ fel - költ Is - ten - fé - lők szá - má - ra,
Az í - gaz - ság fé - nyes__ nap - ja, Új - szó - vet - ség
fel - kent__ Pap - ja, El - jött Kit sok szent vá - ra.
Csil - log__ vil - log, már__ fent ra - gyog Mit__ a lát - nok
lá - ta ré - gen. Fény - lik, mint szép nap__ az é - gen!

Az ének kottája nagyon szépen szemlélteti a tipikus kalotaszegi díszítési módot. 2016 karácsonyán körösfői legációmkor a presbitériummal történő kántálás alkalmával hallottam az éneknek a fentebb közölt népi variánsát.

A gyűjtés nem az általában mesterségesen megteremtett steril környezetben készült, hanem a kántálás gyakorlatának élő példájában, a maga természetességében. Ez az élő gyakorlat abból áll, hogy a férfiak elindulnak kántálni, karácsonyt köszönteni. Az általam elkísért kántálócsoport a körösfői presbiterekből állt.

A köszöntést mindig énekkel kezdik, amelyet a legjobb énekes (esetünkben a kántor) kezd meg. Tehát, az énekvezető elkezd a dallamot, és a többiek a második illetve harmadik szótagnál kapcsolódnak be az éneklésbe. A dallam tempóját a tipikus erdélyi metrikusság jellemzi, amelyre ráépül a kalotaszegi díszítés. A Péter Éva kántálóénekekre vonatkozó megállapítása, miszerint a díszítések és az ének fő hangjai egyforma hosszúságúak, így már-már nem is díszítésként, hanem a dallam hangjaként hatnak, erre a variánsra is érvényes. Az éneknek csak az első szakaszát szokták kántáláskor énekelni. Különös jelenség, hogy – míg a legtöbb esetben a kántáláskor gyakorolt díszesebb énekváltozatot nem viszik be a gyülekezeti éneklésbe, hanem ott megőrzik (esetleg kisebb hajlításokkal) az énekeskönyvi változatot – Körösfőn a népi variáció felülírta az énekeskönyvben sze-

replő változatot, hiszen a karácsonyi éneket nemcsak kántáláskor, hanem a templomban is ebben a díszített formában éneklük.

Ezt követően a *Csendes éj* kezdetű éneket is eléneklük (ennek már mindhárom szakaszát) az énekeskönyvben megegyező dallammal, majd egyikük egy köszöntővel üdvözli a ház népét. Ha a házigazda a kántálócsapatban van, akkor ő előre megy, és családjával együtt fogadja társai köszöntését, akik – a köszöntő befejezte után – kórusban mondják: kellemes karácsonyi ünnepeket kívánunk!